

Komlós Katalin

Haydn–Gellert: Többszólamú énekek

Joseph Haydn a bécsi Stephansdom kollégiumában kapta szakmai neveltetését: iskolája egyházzenei képzés volt. A tehetség

Komlós Katalin (Budapest) zenetudós, fortepiano-művész, a LFZE Zenetudományi és Zeneelméleti Tanszékének professor emeritusa.

kibontakozásának e döntő időszakában a katolikus egyházzenei repertoár volt mindennapi kenyere, az ilyen fundamentum pedig életre szóló marad. Haydn életművében végül az egyházzene nem foglal el központi helyet, bár pompás miséi, a különleges *Sieben Worte* („Krisztus hét szava a keresztfán”) és más —sajnos a mai napig ritkán hallható— értékes vallásos kompozíciói az *oeuvre* javához tartoznak.

Haydn születésénél és neveltetésénél fogva vallásos katolikus volt, így egyházzeneje természetesen a katolikus liturgiához kapcsolódó, latin nyelvű műveket jelent. Vokális zenéjéből most mégis egy nagyon más spirituális világot képviselő műcsoportot veszünk szemügyre: a Habsburg-szférától mind földrajzi, mind szellemi értelemben oly távolálló német evangélikus költő, Christian Fürchtegott Gellert verseire írt többszólamú énekeit. Ezek Haydn egy kései sorozatának utolsó csoportját képviselik.

Röviden a ciklusról! J. Haydn időskori alkotói korszakának nagyszerű, és az utókor által rendkívül mostohán kezelt sorozata a *Mehrstimmige Gesänge* (Többszólamú énekek, Hob.XXVc:1–9, XXVb:1–4): 13 kompozíció 3- és 4-szólamú szólóének-együttesre, billentyűskísérettel. Az 1796–1799 között keletkezett darabok korabeli német költők divatos verseire készültek: a költemények változatos témája a komoly és elmélkedő zsánertől a humorosig és ironikusig terjed. Az énekek utolsó harmada azután vallásos szövegek, nevezetesen C. F. Gellert *Geistliche Oden und Lieder* (1757) kötete felé fordul. Négy darabról van szó. A No. 9 („Betrachtung des Todes”) és a No. 10 („Wider den Übermut”) inkább moralizáló jellegű: az előbbi a halál fölötti elmélkedésről, az élet mulandóságáról szól, az utóbbi pedig intés az emberi elbizakodottság ellen.¹ Írásunk tárgya igazán a két záró kompozíció: a „Danklied zu Gott” és az „Abendlied zu Gott”. Ezek a remekművek a Gellert szövegeire oly érzékenyen rezonáló Haydn legmélyebb vallásos megnyilvánulásai közé tartoznak.

¹ A No. 9 elemzését lásd in KOMLÓS Katalin: „Haydn–Gellert: ‘Betrachtung des Todes’ — tradíció és újítás találkozása”, *Magyar Zene* 47/4 (2009) 387–393.

A korai német felvilágosodás egyik vezető költője, Christian Fürchtegott Gellert szászországi lelkészcsaládból származott. A lipcsei egyetemen teológiát és filozófiát tanult; később ugyanitt a retorika, erkölcsfilozófia és költészet professzoraként működött. Előadásait többek között a fiatal Goethe is látogatta, aki Gellert tanítását „a német morális kultúra fundamentuma”-nak nevezte. Összegyűjtött művei megvoltak Haydn könyvtárában: tudjuk, hogy munkásságát a zeneszerző jól ismerte és nagyra értékelte.²

A *Geistliche Oden und Lieder* Gellert talán legismertebb műve volt a maga korában. A benne foglalt verseket megzenésítő szerzők közül Carl Philipp Emanuel Bach az első és legfontosabb: a teljes kötetet zenébe öntő sorozata a versek megjelenése után egy évvel már napvilágot látott. A Gellert költészete által megihletett további szerzők (Döles, Marpurg, Gräfe, Hiller, Hesse, Stadler) kompozícióit követték 1803-ban Beethoven op. 48 dalai (*6 Lieder*).³

A sok tekintetben pietista nézeteket valló Gellert a *Geistliche Oden und Lieder* terjedelmes Előszavában (*Vorrede*) részletesen és világosan fogalmazza meg a vallásos költészetre vonatkozó elveit:

Ha a költészet nyelve oly ékesszóló, hogy képes a képzelőerőt felélénkíteni, az értelmet kellemes módon foglalkoztatni és az emlékezet dolgát megkönnyíteni; ha képes a szívet megmozdítani és az öröm, a szeretet, a csodálat, az együttlét, a fájdalom érzéseit felkelteni és fenntartani, akkor a költőnek kétségtelenül elsőrendű kötelessége, hogy a költészetnek ezt az erejét mindenekelőtt a vallás igazságainak és érzületeinek szolgálatába állítsa. Mivel továbbá az éneknek nagy hatalma van szívünk felett és az bizonyos érzelmek tekintetében ugyanolyan természetes kifejezéssel bír, mint az arc kifejezései és vonásai, az embernek különösen azt a fajta költészetet kell a vallásnak szentelnie, amely énekelhető. Az alábbi ódáknak és daloknak ezt a kötelességet igyekeztem teljesíteni.

Később a szerző kifejti ennek a költészetnek a lényegi vonásait:

A kifejezés ereje a vallásos énekek lényege, ami nem a költészet pompájában és díszességében, hanem az érzések nyelvében és a gondolkodó értelem mindennapi nyelvében nyilvánul meg. Nem a képi gazdagság, nem az alakzatok (*Figuren*) magasröptű ornamentikája az, ami a könnyű énekelhetőséget és az érzelmi tartalmat biztosítja. Olykor a képzelőerőt any-

² Haydn könyvtáráról lásd Maria HÖRWARDHNER: „Joseph Haydns Bibliothek — Versuch einer literarhistorischen Rekonstruktion”, in Herbert ZEMAN (szerk.): *Joseph Haydn und die Literatur seiner Zeit — Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte* VI (1976) 157–207. — Említésre érdemes, hogy Leopold Mozart levelező kapcsolatban állt Gellerttel, 1754-től.

³ Gellert számos szövege korálként került evangélikus, majd később szabadegyházi énekeskönyvekbe; különféle, általában pietista eredetű, XVIII. századi dallamokra énekelték őket (ad notam). Az EKGB (1978) 7, a mai magyar evangélikus énekeskönyv 9, a református 1, a metodista 2, az adventista 6, közelmúltig a baptista énekeskönyv 2 éneket közölt; néhányat további kisebb felekezetek is átvettek. (A Felelős szerkesztő kiegészítése. Ld. még az 5. jegyzetet.)

nyira eluralják amazok, hogy a szív mit sem nyer. A vallásos dalokban a megszokott és választékos nyelvnek kell uralkodnia; azonban, ha lehetséges, még inkább az Írás nyelvének. Annak az utánozhatatlan nyelvnek, amely telve van isteni emelkedettséggel és elragadó egyszerűséggel. Gyakran magának a lutheri fordításnak a legnagyobb a kifejezőereje; gyakran annak veretessége ad ünnepélyes és tiszteletteljes hangot az ének bizonyos fordulatainak. Gyakran a vallás igazságait, tanításait, ígéreteit, fenyegetéseit az idézi fel legbiztosabban az emlékezetben, és azok ábrázolása általa újul meg a legelevenebb módon gondolatainkban.⁴

Gellert kötetében az idős Haydn két olyan ódát talált, amelyekről úgy érezhette, közvetlenül hozzá szólnak. A *Danklied zu Gott* és az *Abendlied zu Gott* hálaadó ének Istennek, a földi élet végén. A bibliai 70 esztendőhöz közeledő Haydn nyilvánvalóan azonosult a protestáns költő egyszerű, de szívből jövő gondolataival, és ezeket a szövegeket választotta a *Többszólamú énekek* két záró darabjához.

A *Danklied zu Gott* (No. 2 Gellert verseskötetében) 13 strófájából Haydn az első zenésítette meg, amelynek szövege a következő:

Danklied zu Gott

Hálaének Istenhez

<i>Du bist's, dem Ruhm und Ehre gebühret,</i>	<i>Te vagy, akit illet a dicséret és tisztesség,</i>
<i>Und Ruhm und Ehre bring' ich dir.</i>	<i>Dicsérettel és tisztességgel járulok eléd.</i>
<i>Du, Herr, hast stets mein Schicksal regieret,</i>	<i>Uram, Te irányítottad mindig sorsomat,</i>
<i>Und deine Hand war über mir.</i>	<i>És kezedet fölöttem tartottad.</i>

Az Esz-dúrban írt, 4-szólamú kompozíció egyszerű, korálszerű írásmódja templomi ünnepélyességgel szól a hallgatóhoz. Hangvétele, mélységes komolysága a két nagy késői oratórium, az egyidőben keletkezett *Teremtés* és a későbbi *Évszakok* legemelkedettebb pillanatait idézi.

Az 5-strófás *Abendlied zu Gott* (No. 41 Gellert kötetében) szövegéből szintén az első strófát emelte ki Haydn, amely így szól:

Abendlied zu Gott

Esti ének Istenhez

<i>Herr, der du mir das Leben</i>	<i>Uram, akinek életemet</i>
<i>Bis diesen Tag gegeben,</i>	<i>A mai napig köszönhetem,</i>
<i>Dich bet' ich kindlich an!</i>	<i>Gyermeki szívvel imádlak!</i>
<i>Ich bin viel zu geringe</i>	<i>Túl kicsiny vagyok</i>
<i>Der Treue, die ich singe,</i>	<i>A hűséghez, amiről énekelek</i>
<i>Und die du heut' an mir getan.</i>	<i>És amivel ma megáldottál.</i>

⁴ Az idézett saját fordítású részletek átvételek korábbi, „Haydn–Gellert: ‘Betrachtung des Todes’ ...” című cikkemből, néhány módosítással.

12. Aus dem Danklied zu Gott

C.F. Gellert

Poco Adagio *(f)*

Soprano *(f)* Du bist's, dem Ruhm und

Alto *(f)* Du bist's, dem Ruhm und Eh - re ge -

Tenore *(f)* Du bist's, dem

Basso *(f)* Du bist's, dem Ruhm und Eh - re ge - büh - - -

Cembalo *(f)*

(f)

Eh - re ge - büh - - - ret, und Ruhm und

büh - ret, ge - büh - - - ret, dem Ruhm und Eh - re ge - büh - ret, und

Ruhm und Eh - re ge - büh - ret, dem Ruhm und Eh - re ge - büh - ret,

- - ret, ge - büh - - - ret, und Ruhm und Eh - re bring' ich

4) Abendlieder.

C. F. Gellert.

Mel. Nun ruhen alle Wälder &c.

482. Herr, der du mir das leben bis diesen tag gegeben, Dich bet' ich kindlich an! Ich bin viel zu geringe Der treue, die ich singe, Und die du heut an mir gethan.

2. Mit dankendem gemüthe Freu ich mich deiner güte; Ich freue mich in dir. Du giebst mir lust und stärke, Gedeih'n zu meinem werke, Und schaffst ein reines herz in mir.

3. Gott, welche ruh der seelen, Nach deines worts befehlen Einher im leben gehn; Auf deine güte hoffen, Im geist den himmel offen, Und dort den preis des glaubens sehn!

4. Ich weiß, an wen ich glaube, Und nahe mich im staube Zu dir, o Gott, mein Heil. Ich bin der schuld entladen, Ich bin bey dir in gnaden, Und in dem himmel ist mein theil.

5. Bedeckt mit deinem segn, Eil' ich der ruh entgegen; Dein name sey gepreist! Mein leben und mein ende Ist dein; in deine hände Befehl ich, Vater, meinen geist!

Casp. Neumann.

Mel. Werde munter, mein G. &c.

483. Herr, es ist von meinem leben Abermal ein tag dahin, Lehre mich nun achtung geben, Ob ich frömm'er worden bin; Zeige mir auch

ferner an, So ich was nicht recht gethan, Und hilf du in allen sachen Guten feyerabend machen.

2. Freylich wirst du manches finden, Das dir nicht gefallen hat. Denn ich bin noch voller sünden In gedanken, wort, und that, Und vom morgen bis jezund Pflaget herze, hand und mund So geschwind und oft zu fehlen, Daß ichs nimmermehr kann zählen.

3. Aber, o du Gott der gnaden! Habe noch mit mir geduld! Ich bin freylich schwer beladen, Doch vergieh mir meine schuld, Rechne nicht die missthat, Sondern zeig mir deine gnad, So will ich auch deinen willen Künftig mehr als heut erfüllen.

4. Heilige mir das gemüthe, Daß der schlaf nicht sündlich sey, Decke mich mit deiner güte, Und dein engel steh mir bey, Lösch' die feu'r und lichter aus, Und bewahre selbst das haus, Daß ich morgen mit den meinen Nicht in unglück müsse weinen.

5. Streue den gottlosen leuten, Die im finstern böses thun, Sollte man gleich was bereiten, Uns zu schaden, weil wir ruh'n, So zerstreue du den rath, Und verbinde ihre that, Wend auch alles andre schrecken, Daß der satan kann erwecken.

6. Herr! dein auge geht nicht unter, Wenn es bey uns abend wird, Denn du bleibst ewig munter, Und bist wie ein guter hirt, Der auch in der finstern

Das Gemeinschaftliche Gesangbuch: zum gottesdienstlichen Gebrauch der
Lutherischen und Reformirten Gemeinden in Nord-America.
(1. Aufl). Schäffer und Maund, Baltimore 1817.

13. Abendlied zu Gott

C.F. Gellert

Poco Adagio

Soprano
Herr! Herr!

Alto
Herr! Herr! der du mir das Le - ben bis

Tenore
Herr! Herr!

Basso
Herr! Herr!

Cembalo

5
die - sen Tag ge - ge - ben, dich bet' ich kind-lich an, dich bet' ich

Gellert *Abendlied*-je⁵ metaforikus értelemben valószínűleg az élet estéjére, alkonyára is vonatkozik, ahogy azt Lukács evangéliumából, az Emmausba igyekvő tanítványok történetéből is ismerjük („Maradj velünk, mert esteledik és már lemenőben a nap”, L 24,29).⁶ Így a Haydn által egymás mellé helyezett két szöveg nagyon is hasonló, egymást kiegészítő tartalmat hordoz.

Ez a *Többszólamú énekek* teljes sorozatát lezáró darab Haydn mesterműve, amelyben a retorika ékesszólása és a hívő ember alázata a legmagasabbrendű kompozíciós művészettel párosul. Az E-dúr indulás kétszeres, zengő akkordokban szóló „Herr!” felkiáltását (*exclamatio*) követően az alt szólam mutatja be a téma szép, hajlékony dallamát, amelyet azután imitációs módon, fúgaszerű belépésekkel a többi énekszólam is sorra megszólaltat. A továbbiakban a gazdag polifóniába ágyazott modulációkat gyakori megállások, ismételt „Herr!” felkiáltások tagolják, mindenkor megvilágítva a szöveg tartalmát. A tétel megkoronázása a szólisztikusan kezelt énekszólamok dús melizmáiból épített csúcspont, ahonnan fokozatosan ereszkedünk le a zárás csendes, hálaadó főhajtásához.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a mélyen hívő Haydn vallásos érzelmei személyesebben nyilatkoznak meg a Danklied és az Abendlied himnikus zenéjében, mint az utolsó misekompozíciók pompázatos tételeiben.

A *Többszólamú énekek* egyes darabjait —bár dokumentáltan tudjuk, hogy azokat Haydn szólóhangokra („Singquartette”) szánta— olykor kórusok is megszólaltatják. Az utolsó két Gellert-megzenésítés esetében ez nem zárható ki, amint az idős Haydn levelezése bizonyítja.

Karl Friedrich Zelter, a berlini *Singakademie* igazgatója, Haydn lelkes tisztelője 1804-ben cappellafűgákat kért a mestertől, kórusának. Haydn új kompozíciók írására már nem vállalkozott, viszont 1804. február 25-én kelt levele utóiratában a következőket írta Zelternek:

Szeretném, ha az én kedves Zelterem az *Abendlied*-et (*Herr, der du mir das Leben stb.*) éneknégyes-letéteimből átírná a maga teljes kórusára (négy szólóhang, fél és egész kórus váltakozásával). NB. A zongorakíséretnek változatlanul kell maradnia, úgy, ahogy én leírtam.⁷

⁵ E Gellert-verset korálként P. Gerhardt *Nun ruhen alle Wälder* kezdetű esti énekéhez hasonlóan a híres, XVI. századi *O Welt ich muss dich lassen* korál (H. Isaac *Innsbruck ich muss dich lassen* kórusdalából kialakított) dallamára énekelték. Az *Abendlied* az e koráldallamra írt szövegeknek megfelelően aabccb rímképletű, szótagszáma pontosan megegyezik azokéval. A XVIII–XIX. században európai német evangélikus, majd szabadegyházi és a XIX–XX. században (ez utóbbi elején) több tucat amerikai német evangélikus (és néhány német metodista) énekeskönyvben szerepel. A régebben oly népszerű gyülekezeti ének mára kikopott a használatból, de az Új Apostoli Egyház német énekeskönyve (*Gesangbuch der Neuapostolischen Kirche*, 2005) és ennek más (legalábbis holland és francia) nyelvű megfelelői ma is tartalmazzák. (A *Felelős szerkesztő kiegészítése.*)

⁶ Ennek a húsvéthétfő ünnepére rendelt evangéliumi szövegnek az üzenetét viseli J. S. Bach 1725 húsvéthétfőjére írt 6. kantátájának a címe: „Bleib bei uns, denn es will Abend werden”.

⁷ BARTHA Dénes — RÉVÉSZ Dorrit: *Joseph Haydn élete dokumentumokban*. Bp. 2008³. 300.

Mint Zelter néhány héttel későbbi válaszából kiderül, az ötlet benne már jóval korábban megszületett, sőt azt megvalósítás is követte. 1804. március 16-án írt levelében ezt olvassuk:

Hogy legalább valamim legyen az Ön munkái közül [kórusom számára], bátorkodtam a mi kórusegyüttesünkre átírni a két Gellert-dalt: „Herr, der du mir das Leben” és „Du bist’s, dem Ruhm und Ehre gebühret”. Kívánsága tehát már több mint hét hónapja teljesült. Hogy jól csináltam-e, megítélheti a mellékelt partitúrából. Nagyon kérem, tudassa velem, ha kivetnivalót talál benne.⁸

Sajnos a „mellékelt partitúra” nem maradt fenn: mindenesetre Zelter „átírat”-ról beszél, maga Haydn pedig még részletes útmutatást is ad („négy szólóhang, fél és egész kórus”) az adaptációhoz. Azaz: nem a kompozíciók kóruson való változatlan megszólaltatásáról volt szó.

Végezetül álljon itt Joseph Haydn egyik legutolsó levelének részlete, amely az ő sajátosan őszinte, bensőséges módján vall a kapott talentumok evangéliumi példabeszédből ismert felelősségéről, és azok kamatoztatásáról. A levelet a Németország legészakibb csücskénél fekvő kis Rügen szigetre, a Bergen városkában működő *Musikverein* tagjainak írta, akik zongorakísérettel előadták a *Teremtés* oratóriumot, és erről lelkes, csodálatot kifejező beszámolót küldtek a mesternek Bécsbe. Haydn így válaszolt 1802. szeptember 22-én:

Uraim! Igazán kellemes meglepetés volt számomra ennyire hízalgő sorokat kapnom oly vidékről, ahová soha nem reméltem volna, hogy szerény tehetségem művei utat találnak. ...

Önök ... azt a legédesebb meggyőződést, életem alkonyának óráin azt a vigaszt [adták nekem], hogy nemegyszer vagyok azon irigylésre méltó forrás, amelyből néhány, gyengéd érzésekre szomjazó család otthonos csendben örömet, elégedettségét meríti. Mily erőt adó nekem ez a gondolat! — Gyakran, amikor sokféle munkámban nehézségekkel küszködöm, és amikor nehezemre esik továbbronom a megkezdett utat, egy titkos hang suttogja nekem: „Oly kevés a derűs és elégedett ember ott alatt, bánat s gond úzi őket szüntelen; a te munkád olykor tán forrás, melyből a gondterhes, ügyel-bajjal megrakott ember néhány pillanatra nyugalmat, pihenést merít.” Ez volt hatalmas mozgatóm, mely továbbhaladnom késztetett, s ez az oka annak, hogy még ma is lelkemből lelkedzett derűvel tekintek vissza a munkára, amelyet esztendőik hosszú során át lan-kadatlan erőfeszítéssel s fáradsággal e művészet ápolására fordítottam.⁹

Igazi hitvallás az isteni küldetésről, és a művészet erejéről.

⁸ Ibid., 301.

⁹ Ibid., 292–293.